

**AZƏRBAYCAN ƏDƏBİYYATINDA MƏSNƏVİ JANRININ TƏŞƏKKÜLÜ, FORMALAŞMASI VƏ SƏCİYYƏVİ XÜSUSİYYƏTLƏRİ***AZERBAIJANI EDEBIYATINDA MESNEVI TÜRÜNÜN, OLUŞUMU, KURULUŞU VE ÖZELLİKLERİ  
DEVELOPMENT, FORMATION AND CHARACTERISTICS OF THE MASNAVI**(COUPLET) GENRE IN AZERBAIJANI LITERATURE*

ПРОИСХОЖДЕНИЕ, ФОРМИРОВАНИЕ

И ХАРАКТЕРНЫЕ ЧЕРТЫ ЖАНРА МАСНАВИ В АЗЕРБАЙДЖАНСКОЙ ЛИТЕРАТУРЕ

**Əfsanə Şəmsəddin qızı İsmayılova***Azərbaycan, AMEA M.Füzuli adına Əlyazmalar İnstitutunun dissertantı  
efsane.ismayilzade@inbox.ru, Orcid code: 0000-0002-8603-4791***ÖZET**

Makalede klasik Doğu edebiyatından kaynaklanan şiir türü olan mesnevinin Azerbaycan edebiyatı tarihinde oluşumu ve özellikleri hakkında bilgi verilmektedir. Farklı halkların medeniyetinin ayrılmaz bir parçası olan halk edebiyatının yüzyıllar boyunca birbirinden faydalandığı, edebi örneklerin edebi bağlarla geliştirilip zenginleştirildiği bilinmektedir. Destan şiirlerinin olay örgüsü, teması ve fikrinin benzerliğinin ana nedenlerinden biri, Ortadoğu'daki tek şiir dilinin farsca olmasıdır. Mesnevi, Doğu edebiyatı şairleri tarafından sıklıkla kullanılan bu tür edebi örneklerden biridir. Antik ve orta çağ mesnevileri, tema ve fikir açısından birbirinin devamı olarak bulunmaktadır. Klasik Doğu edebiyatında geleneksel temalı eserler yaygın olarak kullanılsa da, mesnevinin yayılma tarihinde geleneksel olmayan - orijinal temalar da vardır. Bu açıdan Azerbaycan klasik edebiyatını Tüm Doğu edebiyatının dışında hayal etmek imkansızdır. Sonuç olarak mesnevi, Doğu'daki geniş konumunu koruyarak Azerbaycan'ın en popüler epik şiir türlerinden biri haline gelmektedir.

**Anahtar kelimeler:** 19. yüzyıl, Azerbaycan edebiyatı tarihi, mesnevi, orta çağ şiiri, medeniyet.

**АННОТАЦИЯ**

В статье представлена информация о возникновении особенностей жанра маснави зародившегося в классической Восточно-Иранской литературе и развитого выдающимися мыслителями разных периодов азербайджанской литературы. Известно, что искусство риторики, являющееся неотъемлемой частью цивилизации разных народов, веками извлекало пользу друг из друга, а литературные образцы развивались и обогащались благодаря литературным связям. Одной из главных причин схожести сюжета, темы и идеи примеров эпической поэзии было то, что персидский язык был единственным языком поэзии на Ближнем Востоке. Древние и средневековые маснави были продолжением друг-друга по сюжету и идее. Хотя в классической восточной литературе широко распространены произведения на традиционную тематику, есть и маснави, основанные на нетрадиционных оригинальных сюжетах. С этой точки зрения невозможно представить азербайджанскую классическую литературу отдельно от контекста общевосточной литературы. В результате маснави стал одним из самых популярных жанров эпической поэзии в азербайджанской литературе, сохранив свои широкие позиции на Востоке.

**Ключевые слова:** маснави, XIX век, История азербайджанской литературы, маснави, классическая поэма, культура

**ANNOTATION**

The article provides information about the origin, formation and specific features of the Masnavi (couplet) genre, which originated in the classical literature of Eastern Iran and developed by prominent thinkers in different periods of Azerbaijani literature. It is known that the art of artistic expression, which is an integral part of the civilization of different peoples, has benefited from each other for centuries, and literary examples have developed and enriched through literary ties. One of the main reason for the similarity of plot, theme and idea of epic poems was the fact that Persian was the only language of poetry in the Middle and Near East at that time. The ancient and medieval Masnavis (couplets) were a continuation of each other in terms of

themes and ideas. Although works with a traditional theme were widespread in classical Eastern literature, there were also Masnavis (couplets) based on non-traditional, original plot. From this point of view, it is impossible to imagine Azerbaijani classical literature separately from the overall Eastern literature. As a result, Masnavi (couplets) maintained its wide position in the East and became one of the most popular genre of epic poetry in Azerbaijani literature, as well.

**Key words:** The history of Azerbaijan literature, masnavi, XIX century, classical poem, culture.

Ədəbiyyatda epik növün müxtəlif janrlarında süjet və məzmun oxşarlığının digər səbəbi dastan, nağıl, əfsanə və rəvayətlərin əsasını təşkil edən mifik təsəvvürlər, daha geniş anlamda desək, mifologiyadır. Folklorşünas A.Ağbaba yazır: “Hər bir xalqın təşəkkülünün ilk rüşeymləri, tarixi, ədəbiyyatı və bütövlükdə toplumsal etnos mədəniyyəti mifoloji düşüncədən başlayır və bu amil xalq həyatının bütün sahələrində bu və ya digər dərəcədə, müxtəlif formalarda özünü göstərir” (Ağbaba, 2019: 34). İbtidai insanın ilkin şüur formasının eyni olmasından dolayı qədim dünya xalqlarının mifik təsəvvürləri- sakral varlıq və rəqəmlər, astral görüşlər və digər mifoloji motivlər yüzillər boyu yazılan epik şeir nümunələrinin - məsnəvilərin əsas tərkib hissəsi olmuşdur. A.Ağbaba Nizami, Xətayi, Füzuli və b. klassiklərin əsərlərindəki mifoloji qatları araşdırarkən adları çəkilən sənətkarların epik əsərlərində mifik süjet, obraz və motivlərin geniş yer tutduğuna diqqət yetirir, mifologiyanın tədqiqində epik şeirin xüsusi rolunu qeyd edir (Ağbaba, 2018: 113).

Şərq ədəbiyyatının ilk məsnəviləri əsasən tarixi hadisələri, dövlətlərarası müharibələri, bu qəhrəmanların göstərdiyi şücaət və pəhləvanlıq hekayələrini əks etdirir, xalq mübarizəyə ruhlandırır. Şərq poeziyasının ilk irihəcmli məsnəvisi “Şahnamə” Azərbaycan ədəbiyyatında məsnəvi janrının təşəkkülündə mühüm rol oynamışdır. N.Gəncəvi Firdovsinin ideal qəhrəmanı Bəhrəmin həyatını “Yeddi gözəl”, “Xosrov və Şirin” hissəsini isə eyniadlı məsnəvisinə mövzu seçmişdir. O, Bəhrəmin xarakterini, gözəllərə, ova, əyləncəyə olan həvəsini Firdovsidə olduğu kimi saxlamışdır (Həbibbəyli, İbrahimov, 2018: 88-89).

Nizami əsərlərində “Şahnamə” ilə əlaqədar motivlərə yer versə də, bədii-estetik cəhətdən fərqli məsnəvilər yaratmışdır. Çünki “oxucunun xəyalını uzaq-uzaq keçmişə aparan, tarixi fantastik mövzu və ənənələr əsasında yazılan, statik obrazları əhatə edən şahnamə əsərləri intibah dövrü ziyalisini dərinədən məşğul edə bilməzdi” (Səfərli, 1982: 14). Şair əxlaqi-mənəvi keyfiyyətlərin insanın psixoloji cəhətdən saflaşmasında mühüm rola malik olduğuna inanmış, xalq-hökmdar münasibəti kimi vacib ictimai problemlərə toxunmaqla bərabər, yaddaqalan eşq dastanları yaratmışdır.

Klassik Azərbaycan ədəbiyyatında şəhrəngiz, dini, elmi, təsəvvüf-irfani, nəsihətamiz və didaktik əsər müəlliflərinin məsnəviyə sıx müraciətinin başlıca səbəbi onun qafiyə quruluşu ilə sıx bağlı olmuşdur. Məsnəvidə bir beyt üçün iki həm-qafiyə söz tələb olunurdu ki, bu da minlərcə misranın yazılmasına zəmin yaradırdı. Bir sözlə, məsnəvi epik təhkiyəyə uyğun gələn yeganə şeir forması idi və bu baxımdan digər şeir şəkilləri ilə müqayisədə olduqca işlək hesab olunurdu. Bu baxımdan poema, mənzum hekayə, təmsil və s. məsnəvi formasında nəzm edilməsi təbii idi. XIX əsrdə bəzi ədəbi-mədəni olayların yaranma səbəbindən məsnəvinin məzmununun dəyişməsi və həcmə kiçilməsi müşahidə edilsə də, dövrün aparıcı şeir forması kimi öz aktuallığını qoruyub saxlamışdır.

Farsdilli qəzəl, qəsidə və s. janrların dilimizə tərcüməsi zamanı da mütərcimlər məsnəvi şeir şəklinə üstünlük vermişlər. Qətranın mənzum məktubları (Səfərli, Yusifli, 2008: 65), Əbül Üla və Mücirəddin Beyləqaninin qəsidələri, Qivami Mütərrizinin qəsidə və minacatları (Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi, 1960: 73-74), və s. tərcümələr beytdaxili qafiyələnmişdir ki, bunun da əsas səbəbi məsnəvidə poetik fikrin daha bitkin ifadə mümkünlüyü olmuşdur.

Məlumdur ki, dünya ədəbiyyatında məsnəvinin ən kamil nümunəsi Cəlaləddin Ruminin “Məsnəvi” əsəridir. Məsnəvi-əxlaqi öyüdlərlə yanaşı, şairin islami və təsəvvüfi düşüncələrini də əks etdirən əsərin yazıldığı nəzm formasının adı ilə adlandırılması məsnəvinin lüğəvi mənalarından birinə çevrilməsinə səbəb olmuşdur. Türkiyənin məşhur alimi Şener Demirel yazır: “Klassik İran-Türk şeirində məsnəvi üç ayrı məfhumu ifadə edir:

1. Hər beyt daxilində misraları qafiyələnən şeir forması;
2. Klassik İran-Türk şeirində mənzum hekayə və roman janrı (“Leyli və Məcnun” kimi);
3. Xüsusi və mütləq mənada Mövlana Cəlaləddin Ruminin şah əsərinə verdiyi ad” (Şener, 2007: 470).

Qeyd edək ki, Rumidən bəhrələnən təsəvvüf-irfan və təriqət şairləri məsnəvi şeirində yazıb-yaratmış, bu janrın inkişafında müstəsna xidmətlər göstərmişlər.

Azərbaycan ədəbiyyatında məsnəvinin böyük bir inkişaf tarixi vardır. Janr və ya şeir forması kimi məsnəvinin inkişaf dinamikasını araşdırmazdan öncə, bu sözün mənşəyinə nəzər salmaq yerinə düşərdi. Klassik ədəbiyyatda məsnəvi dedikdə irihəcmli epik əsər nəzərdə tutulur ki, bu əsərlər yüzillər boyu yazıldığı şeir qəlibinin adı ilə - məsnəvi adlandırılmışdır.

Mənbələrin əksəriyyətində məsnəvi termini şeir forması kimi şərh edilir: “Məsnəvi-Şərq ədəbiyyatında epik poeziya üçün daha səciyyəvi olub, misraları qoşa-qoşa qafiyələnən, çox yayılmış şeir formalarından biridir. Məsnəvinin hər beyti adətən, bitkin bir fikir ifadə edir” (Ədəbiyyatşünaslıq terminləri, 1982: 110). Ə.Səfərli yazır: “Məsnəvi istilahı ərəbcədir” (“isni-isni” – iki-iki sözdən yaradılıb). Şeirdə hər beytin misraları qoşa-qoşa qafiyələnir. Qəzəl və qəsidədə olan qafiyə birliyi, təkrarı burada yoxdur” (Səfərli, 1982: 22).

Azərbaycan ədəbiyyatında müxtəlif dövrlərdə istər epik, istərsə də lirik şeirlərin, fəlsəfi-irfani və əxlaqi-didaktik məzmunlu əsərlərin, bahariyyə, minacat, mərsiyə, təmsil, mənzum hekayə və məktubların məsnəvi şəkildə yazılması bu nəzm formasının geniş mövqeyə malik olmasını sübut edir.

Məsnəvi sabit forma quruluşuna malik şeir şəkildir. İdeya-məzmun xüsusiyyətlərinə gəldikdə isə qeyd etmək lazımdır ki, orta dövr məsnəvilərinin əksəriyyəti mövzusunə, süjet xəttindəki ardıcılığa görə də standart qəlibə malik idi. Əsərlər əsasən minacatla başlayır, daha sonra nət, mədhiyyə, fəxriyyə, əsərin yazılma səbəbi və s. bəşliqlərə bölünür, daha sonra əsərin əsas məzmunu verilir. Eşq məsnəvilərində isə qəhrəmanın daxili aləminə uyğun lirik şeirlərdən istifadə olunurdu. Farsca yazılmış poemalarda lirik şeirlər elə məsnəvi şəkildə verilir, türkdilli məsnəvilərdə isə əsasən qəzəldən istifadə olunurdu. İlk dəfə məsnəvisində qəzəldən istifadə edən sənətkarlar Yusif Məddah, Həqiri və Füzuli olmuşdur (Səfərli, 1982: 24).

Məsnəvilərin adlarında da bənzərlik müşahidə olunur. Məhəbbət mövzulu əsərlərin iki əsas qəhrəmanın adı ilə - “Xosrov və Şirin”, “Leyli və Məcnun”, “Vərqa və Gülşə” və s. adlandırılması qədim dövrlərdən ənənə halını almışdır. Orta əsr məsnəvilərinin adında “namə” sözünün işlənməsi də diqqət çəkən cəhətlərdəndir. Farsca lüğəvi mənəsi “məktub” olan namə orta əsr məsnəvilərində öz həqiqi mənasından uzaqlaşır. “Namə”nin işlənmə məqamları müxtəlifdir. Bu söz sənətkarın ideallaşdırdığı qəhrəmanın adına artırılırsa, onda həmin müsbət obraz epik cəhətdən daha geniş və hərtərəfli təsvir olunur (“İsgəndərnəmə”, “Fərhadnamə). Ə.Səfərli “Dastani-Əhməd Hərəmi”nin ənənəvi olaraq “Əhmədnamə” adlanmamasını da həmin səbəblə izah edir: “XIII əsrin ilk anadilli məsnəvisi “Dastani-Əhməd Hərəmi”də mənfi surət, şəxsi qüvvə daha çox olduğu üçün onun adında “namə” sözü işlənmə bilməzdi, çünki mənfi qəhrəmanın adına “namə” sözünü əlavə etmək poemanın ruhu ilə bir araya sığmırdı” (Səfərli, Yusifli, 2008: 246).

Namə hissəciyinə sufi-irfani məsnəvilərin, şəhrəngizlərin adlarında da rast gəlinir: “Cavidannamə, “Qəndəhərnəmə”, “Tovhidnamə”, “Məhəbbətnamə”, “Nəsihətnamə”, “Çaynamə”, “Şiraznamə”, “Saqinamə” və s.

Azərbaycan ədəbiyyatında ilk məsnəvi XII əsr şairi Ə.Xaqaninin “Töhfətül-İraqeyn” əsəridir. Əsər şairin şəxsi düşüncələrini, dünyagörüşünü, qarşılaşdığı hadisələrə münasibətini və səfər xatirələrini əks etdirən lirik-fəlsəfi poemadır. Avtobioqrafik xarakterli bu əsərdə şairin həyatının bəzi məqamlarına, şəxsi fikir və dünyagörüşü ilə bağlı qeydlərə də rast gəlinir.

Alimlər “Töhfətül-İraqeyn”dən Şərq ədəbiyyatı tarixində ilk mənzum səfərnəmə, Azərbaycan ədəbiyyatında isə ilk poema kimi bəhs edir. (Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi, 1960: 86). Akademik T.Kərimli “Töhfətül-İraqeyn”i Azərbaycan ədəbiyyatında ilk poema (Azərbaycan klassik ədəbiyyatından seçmələr, 2005: 12), Q.Kəndli (Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi, 2007: 462) və B.Babazadə ilk qüvvətli məsnəvi hesab edir. (Babazadə, 2008: 41)

Lakin, fikrimizcə, Azərbaycan ədəbiyyatında “Töhfətül-İraqeyn”ə qədərki dövəndə qəzəl, qəsidə, rübai kimi klassik janrlarla yanaşı, məsnəvinin də mövcud olma ehtimalı qaçılmazdır. M.Tərbiyət də təzkirəsində XI əsr şairi Qətran Təbrizinin dörd məsnəvisi olduğunu qeyd edir və bu fikri söyləyərkən Dövlətşah Səmərqəndi, Əmin Əhməd Razi və Siracəddin Əlixan Arzunun verdiyi məlumatlara istinad edir (Tərbiyət, 1987: 69). S.Mümtaz yazır: “Firdovsidən təqribən bir əsr sonra yaşamış bu nə şairimizin (Q.Təbrizinin – Ə.İ.) yazmış olduğu “Qövsnamə” çox qüvvətli ehtimala görə bu təsirdə yazılmış (“Şahnamə” təsiri – Ə.İ.) ilk əsərlərdəndir” (S.Mümtaz, 2006: 373). Qətranın məsnəvi müəllifi olmasını Q.Namazov (Namazov, 2012: 4), R.Hüseynov (Hüseynov) və b. alimlər də təsdiqləyir. Bu baxımdan məsnəvinin təşəkkül tarixini Xaqani dövrü ilə eyniləşdirmək, fikrimizcə, doğru deyildir. Poetik struktur və dolğun məzmununa görə Şərq aləmində şöhrət qazanan “Töhfətül-İraqeyn”in özünəqədərki klassik ənənə üzərində yaranma ehtimalı çox güclüdür. Oudur ki, “Töhfətül-İraqeyn” əsərini dövrümüə gəlib çatmış ilk məsnəvi adlandırmaq daha doğrudur.

Beləliklə, Azərbaycan ədəbiyyatında XI əsrdən etibarən silsilə halda əvvəlcə fars, daha sonra isə paralel olaraq ana dilli məsnəvilər meydana gəldi və bu ənənə sonralar epik şeirin inkişaf və tərəqqisinə çalışan şairlər tərəfindən davam etdirildi. Farsdilli Şərq ədəbiyyatının əfsanəvi mövzuları dünya miqyasında özünəməxsus mövqə qazandı. XII əsri Azərbaycan ədəbiyyatının “qızıl dövrü”, Nizami epoxası, “Xəmsə”ni isə türk-müsəlman dünyası ədəbiyyatının opogeyi (ən inkişaf etmiş nöqtə -Ə.İ.) adlandıran İsa Həbibbəyli iddia edir ki, “əgər XI-XII əsrlər Azərbaycan ədəbiyyatı fars dilində yazılmasa idi, onda həmin epoxanın böyük şairləri Əfzələddin Xaqani, Nizami Gəncəvi indi təsəvvür etdiyimiz səviyyədə Şərq və dünya miqyasında böyük mövqə qazana bilməyəcəkdilər” (Həbibbəyli, 2017: 8). Şərq mütəfəkkir və alimləri tərəfindən Nizami poemaları dönə-dönə şərh və təhlil olunmuş, hələ şairin öz dövründə layiqli qiymətini almışdır. Bu əsərlər ana dilində yazılarsa idi, bəlkə də layiq olduğu zirvəyə qalxmaz və “Nizami ədəbi məktəbi” məfhumu da yaranmazdı. Bu ədəbi məktəbin meydana gəlməsinin digər səbəbi isə dünya və Azərbaycan ədəbiyyatında klassik Şərq epik poeziyasının bədii-poetik ənənələrindən biri olan nəzirəçilik ənənəsi oldu. Yazılan nəzirələr yeni məsnəvilərin meydana gəlməsinə zəmin yaratdı. Nizaminin ilk məsnəvisi Sənainin “Hədiqətül-həqayiq” əsərinə cavab olsa da, bu ənənə şairin “Xəmsə”sindən sonra daha geniş vüsət aldı və məsnəvinin yayılıb inkişaf etməsində böyük rol oynadı. Təkcə onu demək kifayətdir ki: “Nizamidən sonra Şərq ədəbiyyatında 150 “Leyli və Məcnun”, 86 “Xosrov və Şirin” məsnəviləri yazıldı ki, onların hər birinin öz ideyası və forma rəngarəngliyi var” (Adışirinov, 2006: 13).

Ümumtürk ədəbiyyatında “Leyli və Məcnun” mövzusunun tədqiqatçısı Agah Sirri Levend türk ədəbiyyatında 29 Leyli və Məcnun nüsxəsindən bəhs etmişdir. O, tədqiqatında məsnəvilərin qısa məzmunu ilə yanaşı, müəlliflərin süjetə əlavə etdiyi yeni motivləri göstərmiş, hər birinin fərdi keyfiyyətlərə malik olduğunu elmi şəkildə sübut etmişdir. (Levend, 1959: 9).

Nəzirəçiləri epiqonçu hesab edən, onları təqlidçi adlandıran bir sıra alimlərə Ə.Səfərli də etiraz edir: “Yaxın və Orta Şərq ədəbiyyatında xəmsəçilik sahəsindəki nəzirə və cavabları təqlidçilik kimi başa düşmək doğru deyildir. Bu, Şərq şeirinin bədii-poetik ənənələri və spesifik xüsusiyyətlərindən irəli gəlirdi. Şair qəlbən sevdiyi və ilham aldığı hər hansı sənətkarın əsərinə cavab olaraq eyni vəzn və biçimdə onun bənzərini yaradırdı” (Səfərli, 1982: 11). A.Rüstəmov da eyniadlı məsnəvi yazmasına baxmayaraq Füzulini Nizaminin təqlid və təkrarçısı hesab etmir (Rüstəmov, 2014: 279).

Ədəbiyyatşünaslıqda belə mülahizələr kifayət qədərdir. Təbii ki, əsrlər boyu yazılmış nəzirələrin hamısı sələflərinin əsərləri ilə müqayisə oluna biləcək səviyyədə olmamışdır. Təkcə onu demək kifayətdir ki, XV-XVI əsrlərdə Salim Təbrizi, Əşrəf Marağayi, Zəmiri, Həqiri və başqa sənətkarlar “Leyli və Məcnun” mövzusunda məsnəvilər yazsa da, dövrün eyniadlı şah əsərini Füzuli qələmə almışdır (Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi, 2009: 280). Bəzi nəzirəçilər, ümumiyyətlə, Nizaminin ədəbi təsir dairəsindən çıxma bilməmiş, onu təqlid edərək bədii fikir tarixində iz qoymamışlar.

Beləliklə, Nizaminin “Xəmsə”si Yaxın və Orta Şərq ədəbiyyatında məsnəvinin inkişafını əsrlər boyu istiqamətləndirdi, Azərbaycan ədəbiyyatında XIX əsr də daxil olmaqla, 7 əsrə yaxın bir müddətdə məsnəvi janrının geniş yayılmasında əsas zəncir rolunu oynamaqda davam etdi. Zəif və ya mükəmməl olmasından asılı olmayaraq bu “zəncir” sayəsində yaranmış əsərlərin hər biri müəyyən əhəmiyyətə malik olub məsnəvinin sonrakı inkişafına təsirsiz ötürmədi.

Ədəbiyyat tariximizin müxtəlif mərhələlərində yaranmış məsnəvilərin hamısından bəhs etmək mümkün olmasa da, bəziləri haqqında məlumat verməklə janrın ideya-estetik mövqeyi və inkişaf iyerarxiyası haqqında müəyyən təsəvvür yaratmaq mümkündür.

Məlumdur ki, türk dilində yazılmış ilk məsnəvi Y.Balasaqunlunun XI əsrdə qələmə aldığı “Qutadğu-bilig” (“Xoşbəxtliyə aparan elm”) əsəridir. Əsər türk-islam mədəniyyətinin ən möhtəşəm abidəsi hesab olunur. Burada hikmət və əxlaq fəlsəfəsi, didaktika, humanizm, insan faktoru və digər problemlərə toxunulmuşdur ki, bu ideyaların davamına Nizami poemalarından başlayaraq orta dövr məsnəvilərinin əksəriyyətində rast gəlmək mümkündür.

Azərbaycan ədəbiyyatında ilk anadilli məsnəvi XIII əsrdə yazılmış “Dastani-Əhməd Hərəmi”dir. Müəllifi bəlli olmayan əsər anadilli şeirimizin ilkin təşəkkül tarixini, ideya-mövzu qaynaqlarını, sənətkarlıq istiqamətini, bədii poetik gözəlliklərini araşdırmaq baxımından olduqca dəyərlidir. (Səfərli, Yusifli, 2008: 243). Burada əski türk sözləri, xalq deyim və ifadələrinin sıx işlənməsi onun ümdə məziyyətlərindən hesab olunur. Folklor mövzularından bəhrələnmə Nizami “Xəmsə”sində geniş vüsət alsa da, “Dastani-Əhməd Hərəmi”dən sonra dəb halını almış, müxtəlif dövrlərdə yaşayıb-yaradan sənətkarlar tərəfindən daha da möhkəmləndirilmişdir.

XIII əsrdən etibarən anadilli məsnəvilərlə yanaşı, farsdilli ənənə də aktuallığını saxlayır. XIII-XIV əsrin dövrünün ən qiymətli əsərləri Marağalı Əvhədinin “Dəhnamə” və “Cami-Cəm” məsnəviləridir. “Cami-Cəm” poemasında Əvhədi də ictimai problemlərə (hökmdar və xalq münasibəti, sadə, əməksevər insanların və əxlaqi-mənəvi keyfiyyətlərin təbliği, zalım insanların tənqidi, elm və maarifə çağırışı və s.) toxunmuşdur. Əsərdə müəllif fəlsəfi düşüncələri də öz əksini tapmışdır. Alleqorik şəkildə yazılmış “Dəhnamə” mövzusunda Əvhədinin müasiri Hümam Təbrizi, XV əsrdə Şah İsmayıl Xətayi də müraciət etmişdir. XIX əsrdə Mirzə Şəfi Vazehin “Məktubun intizarında” məsnəvisi eyniadlı olmasa da, məzmun baxımından “Dəhnamə”ni xatırladır.

XIV əsrin orijinal məsnəvilərindən biri də A.Ərdəbilinin “Fərhadnamə”dir. “Xosrov və Şirin” əfsanəsi Arif yaradıcılığında başqa istiqamət almış, şair əsərinə Xosrovu deyil, Fərhadı qəhrəman seçmişdir. Nəzirə ədəbiyyatının uğurlu örnəklərindən olan bu məsnəvidə şair Nizamini təkrarlamır, əksinə, müəyyən məqamlarda onunla kəskin mübahisələrə girir, bəzi obrazların (ədalətli şah, Fərhad, Şirin) hədsiz təbliğinə görə onu qınayır. Q.Cahani yazır: “Arif Ərdəbili Nizami məktəbinə mənsub sənətkar kimi, onun mövzusunı işləsə də, ideya və yaradıcılıq motivlərindən faydalansa da, Nizami yaradıcılıq metoduna tənqidi yanaşmışdır” (Cahani, 1979: 97). Bu isə Arifin son dərəcə cəsarətli və qüdrətli olmasına dəlalət edir. “Fərhad-Şirin” süjeti sonralar müxtəlif şairlər tərəfindən dəfələrlə işlənilmiş, hətta XX əsrdə də aktuallığını itirməmişdir.

XIV əsrdə Ə.Təbrizinin farsca yazdığı “Məhr və Müştəri” məsnəvisi orijinal səciyyəli olub iki gəncin dostluğundan bəhs edir. Müəllifin digər məsnəvisi 120 beytdən ibarət “Saqınamə”dir. Dövrün digər məsnəvilərinə Yusif Məddahın “Vərqa və Gülşa”, “Mehri və Vəfa”, Əhmədinin “İsgəndərnamə”, “Cəmşid və Xurşid” və Nəiminin tamamilə fərqli məzmununda yazılmış məsnəvilərini örnək gətirmək olar.

XIV-XV əsrlərdə məsnəviyə müraciət azalmış, ana dilli qəzəllərin yazılmasına üstünlük verilmişdir. Bu dövrdə Nəsiminin təsiri xüsusilə hiss olunur. F.Nəiminin “Cavidannamə”, “Ərşnamə”, “Növmnənə”, “Vəsiyyətnamə” və s. hürifi və təsəvvüf ideyaları əsasında yazılmış məsnəvilər meydana gəlir. Şah Qasım Ənvarın humanizm, didaktik meyillər aşılaman “Ənisül-arifin” poeması təriqət şeirinin ən yaxşı nümunələri kimi diqqəti cəlb edir. XV-XVI əsrlərdə yazılan məsnəvilərin adlarına Əhdi Bağdadinin “Gülşənüş-şüəra” təzkirəsində Əsrəf Marağayi və Xəlifə Təbrizinin “Xəmsə”si, Salim Təbrizinin “Məhr və Vəfa”, “Leyli və Məcnun”, Xəlilinin “Firqətnamə” nümunə ola bilər (Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi, 2009: 279).

XVI əsrdə məsnəvi yaradıcılığı yenidən inkişaf etməyə başlayır. Zəmiri və Həqiri Təbrizinin “Leyli və Məcnun” poemaları, Xətayinin “Dəhnamə” və “Nəsihətnamə”, Füzulinin – “Bəngü Badə”, “Yeddi cam”, “Leyli və Məcnun”, Fədainin “Bəxtiyarnamə” məsnəviləri və s. bu inkişafdan xəbər verir.

Görkəmli dilçi Ə.Dəmirçizadə belə hesab edir ki, anadilli məsnəvinin təşəkkülündə Dəhnamə”yə qədər yazılmış anadilli və ya tərcümə əsərlərinin heç birində təsiredici və istiqamətləndirici qüvvə mövcud olmamışdır. Alimin fikrincə, Azərbaycan ədəbi dilinin mənzum təsvir və təhkiyə üslubunun əsası “Dəhnamə” və “Leyli və Məcnun”la (Füzuli) qoyulmuşdur (Dəmirçizadə, 1979 :170). Alimin digər mülahizəsinə görə məsnəvi ədəbiyyatında bədii üslubun tam formalaşmış ilk nümunəsi də Füzulinin “Leyli və Məcnun” məsnəvisidir. ((Dəmirçizadə, 1979: 199). Bu baxımdan Xətayi və Füzuli dövrünü anadilli məsnəvinin opogeyi adlandırsaq, yanılmarıq.

Orta əsrlərin ənənəvi klassik mövzularından biri də “Yusif və Züleyxa” mövzudur. Qədim yəhudi folklorundan “Tövrət”ə, oradan isə “Quran”a keçmiş Yusif-Züleyxa mövzusunun da ilk dəfə ədəbiyyata Firdovsi gətirmişdir (İ.Həbibbəyli, S.İbrahimov, 2018: 94). Çingiz Sadiqoğluya görə bu mövzu ədəbiyyatda IV əsrdən tətbiq olunmağa başlamış, X əsrdən isə Bəlxı, Bəxtiyarı, Firdovsi, Ənsarı, Cami yaradıcılığına daxil olmuşdur. (AƏT III cild, 93) Suli Fəqih, Mustafa Zərir (XIV əsr), Şəms Təbrizi, Xətai Təbrizi, Salim Təbrizi (XV-XVI əsr) və b. şairlər dini rəvayət və Quran təfsirlərinə istinad edərək yazdıqları eyniadlı məsnəvilərlə fərdi istedad və qabiliyyətlərini nümayiş etdirmişlər.

XVII əsrdə məsnəvi ədəbiyyatında klassik ənənə zəifləməyə başlayır. Real gerçəkliklərin təsviri fonunda folklor motivləri daha çox təzahür edir. Ə.Səfərlinin sözləri ilə desək: “Şahnamə” və “Xəmsə”mövzuları dəbdən düşməyə başlayır” (Səfərli, 1982: 115). (Məsihinin “Vərqa və Gülşə”, Saib Təbrizinin “Qəndəharnamə”, Təsir Təbrizinin “Cahannüma”, “Səmərətül-hicab”, “Dəvətül-aşiqin”, Mir Əqil Kövsərinin “Fərhad və Şirin”, Sadiq bəy Əfşarın “Fəthnameyi-Abbasi-namdar” poemaları və Əmanının mənzum hekayələri bu dövrün maraqlı məsnəvi örnəklərindəndir.

XVIII əsrdə aşiq sənəti, xüsusilə dastan yaradıcılığı inkişaf edərək, janrlar iyerarxiyasında yüksəlir. N.Mustafayevanın sözləri ilə desək, “məsnəvinin mövqeyi xeyli dərəcədə laxlayır” (Mustafayeva, 2017: 33). Bu dövrdə folklorun dastan janrı yaranıb sürətlə yayılır, klassik dövrün müxəmməs janrı işləkliyinə görə məsnəvinin geridə qoyur. M.Şirvaninin “Qisseyi-Şirzad” poeması kimi folklorə söykənən, xalq həyatına daha dərindən nüfuz edən mövzulara müraciət artır.

Yüzdəllər boyu yaranmış bu və ya digər əsərlər Azərbaycan ədəbiyyatı tarixində məsnəvinin yeri, təkamül və keçdiyi inkişaf yolu, bədii və sənətkarlıq xüsusiyyətləri haqqında müəyyən təsəvvür yaradır. Məlum olur ki, orta əsr məsnəviləri sırasında yalnız Füzuli öz ecəzkar yaradıcılığı ilə sələfi Nizaminin fəth etdiyi zirvəyə yüksələ bilir. Digər əsərlərin hamısı yüksək sənətkarlıq keyfiyyətlərini özündə ehtiva etməsə də, məsnəvi ədəbiyyatının sonrakı inkişafını izləmək baxımından mühüm rol oynayır.

Ə.Səfərli yazır: “Məsnəvi forması Şərq ədəbiyyatında əsasən XIX əsrə qədər davam etmiş və bu əsrdən başlayaraq nəslə yazılan hekayə, povest və romanlarla əvəz olunmağa başlamış, yavaş-yavaş öz yerini həmin janrlara vermişdir” (Səfərli, 1982: 24-25). Bizcə, alim burada məsnəvi-poemaları nəzərdə tutur. XIX əsrdə mənzum hekayə, məktub və təmsillərdə bu şeir forması öz aktuallığını qoruyub saxlayır. Məsnəvi ötən iki əsrə nisbətən yenidən inkişaf etsə də, irihəcimli məsnəvilərə müraciət azalır. Bu yüzildə məsnəvi formaca kiçilir, mövzuca konkretləşir və dövrün bir sıra hadisələrindən dolayı yeni - xüsusilə ictimai məzmun kəsb edir.

Azərbaycan ədəbiyyatında XIX əsr, xüsusən dövrün ilk yarısı realizmin ədəbi məktəb kimi formalaşması, ictimai satiranın yaranması, maarifçilik və demokratik ideyaların yaranıb inkişaf etdiyi mərhələdir. Bu dövr sənətkarlarının başlıca ideya-estetik qayələrini humanizm ideyaları, əməyə, zəhmətə, təhsilə çağırış, saf məhəbbət, sosial bərabərsizlik və ədalətsizliyə qarşı mübarizə və s. təşkil edir.

Əsrin birinci yarısında klassik şeirlərlə yanaşı, şifahi xalq ədəbiyyatının bir sıra janrları inkişaf edir, aşiq şeir şəkillərində qoşma, gəraylı, müxəmməs və s. üstünlük təşkil edir. İctimai-siyasi mühitdə baş verən çatışmazlıqlar yeni səpkili satirik əsərlərin yaranmasına zəmin yaradır. Q.Zakir, M.B.Nadim, B.Şakir, M.İ.Qasir dərin ictimai məzmunlu satiraları ilə şöhrət qazanır, paralel olaraq təmsil, mənzum hekayə və məktub qələmə alarkən məsnəviyə müraciət edirlər.

8 əsrdən bəri davam edən divan bağlamaq ənənəsi XIX əsrdə də öz aktuallığını saxlayır. Bir sözlə, klassik ənənə öz hakim ruhunu qoruyur, Şərq mütəfəkkirlərinin ictimai-fəlsəfi əsərləri, onların ideya cəhətdən etik və estetik məziyyətləri dövrün anadilli məsnəvilərinin əsas qaynağı olaraq qalır. Dövrün məşhur məsnəviləri - A.Bakıxanovun “Müşkatül-ənvar”, “Firəng məclisi” və “Xəyalın uçuşu”, M.F.Axundovun “Şərq poeması”, Vazehin “Məktubun intizarında” məsnəviləri farsca yazılsa da, klassik məsnəvinin maraqlı nümunələri kimi yadda qalır.

XIX əsrin 50-ci illərindən başlayaraq klassik Şərq poetik üslubuna müraciət azalmağa başladı. Zəif də olsa, “Xəmsə” yaratmaq ənənəsi, Füzuli yaradıcılığından bəhrələnmə Nakam, Şükühi kimi şairlərin yaradıcılığında öz aktuallığını saxlayır,

“XIX əsrin ortalarından etibarən milli ədəbi fikrə hər cür sufizm, panteizm təsirlərini tam bir ideologiya, məfkurə sistemi, ideya-fəlsəfi cərəyan səviyyəsində yeni bir təlim – maarifçilik və onun təsiri əvəz edir” (Qarayev, 23). Maarifçiliyin geniş vüsəti və yeni tipli məktəblərin açılması ilə əlaqədar dərsləklərə daha çox ehtiyac nəzərə alınır, pedaqoji, ibrətamiz, əxlaqi-didaktik məzmunlu məsnəvilər meydana çıxır. S.Ə.Şirvani, M.H.Yüzbaşov, H.Qaradaği, M.Ə.Növrəs kimi pedaqoq şairlər rus mədəniyyətinə rəğbət bəsləyir, İ.A.Krılövun təmsillərini ana dilinə tərcümə edərək, rus dilini öyrənməyin zərurliyini öz əsərlərində döndə döndə qeyd edirlər.

Sözgedən yüzil Cənubi Azərbaycan ədəbiyyatında da keşməkeşli, ziddiyyətlərlə dolu bir mühit hesab olunur. Burada yaşayıb-yaradan şairlər şah idarə üsuluna, ədalətsiz qayda-qanunlara olan kəskin etirazını məsnəvilərində ifadə edirlər. O cümlədən, məsnəvi şəklində mütərəqqi ideyalı demokratik, ictimai ruhlu şeirlər, folklorla sıx vəhdət təşkil edən, həyatı daha realist əks etdirən əsərlər meydana gəlməyə başlayır. M.M.Şükühi, M.Xalxali kimi şedevrlərin “Meymuniyyə”, “Sələbiyyə” və s. məsnəviləri meydana gəlir. Dini məfkurənin hökm sürdüyü bu dövrdə təriqət ədəbiyyatı da inkişaf edir, M.Dilsuz, Ə.Raci, M.H.Dəxil və b. yaradıcılığında məsnəvi şəkilli mərsiyə və məqtəllər, Aciz, Xalxali, Hidəci, və b. yaradıcılığında dini-fəlsəfi və irfani ideyalar geniş yer alır.

### **Nəticə**

Beləliklə, qədim dövrdən XIX əsrə qədər öz aktual mövqeyini qoruyub saxlayan məsnəvi janrında “Xəmsə” mövzuları Ə.Qaracadaği, İ.Nakam və b. sənətkarların yaradıcılığında öz zəif mövqeyini saxlasa da, istiqamətini nəzərə cərpacaq dərəcədə dəyişməyə müvəffəq oldu. Məsnəvi nəzm şəkli satira, təmsil, poema və s. janrlarla yanaşı, mənzum hekayələr, ibrətamiz və didaktik nəsihətlər, mərsiyə və məqtəllər, kiçik həcmli lirik şeirlərin ən çox müraciət olunan ifadə formasına çevrildi. Məzmunundan asılı olmayaraq bu məsnəvilər aktual mövzu və ideyasına, spesifik və sənətkarlıq xüsusiyyətlərinə görə çağdaş dövrümüzə də yüksək sənət nümunələri kimi öz dəyər və əhəmiyyətini qoruyub saxlamaqdadır.

### **Ədəbiyyat:**

1. Adışirinov K. (2006). İsmayıl bəy Nakam: həyatı və bədii yaradıcılığı. Bakı: Nurlan, –172 s.
2. Ağbaba A. (2019). Mifologiya. Sumqayıt: SDU-nun Redaksiya və nəşr işləri şöbəsi, – 242 s.
3. Ağbaba A., Cümənov D. (2018). Azərbaycan mifologiyası. Sumqayıt: SDU-nun Redaksiya və nəşr işləri şöbəsi, – 182 s.
4. Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi. (2007). 6 cildə, II cild. Bakı: Elm, – 632 s.
5. Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi. (2009). 6 cildə, III cild. Bakı: Elm, – 736 s.
6. Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi. (1960). Üç cildə. I cild (Qədim dövrdən XVIII əsrə qədər) Bakı: SSR Elmlər Akademiyasının nəşri, – 583 s.
7. Babazadə B. (2008). Ədəbiyyatda lirik növ. Bakı: Bakı Universiteti, – 178 səh.
8. Cahani Q. (1979). Azərbaycan ədəbiyyatında Nizami ənənələri. Bakı: Elm, – 203 səh.
9. Dəmirçizadə Ə. (1979). Azərbaycan ədəbi dilinin tarixi. I hissə. Ali məktəblər üçün dərslük. Bakı: Maarif, – 268 s.

10. Ədəbiyyatşünaslıq terminləri lüğəti (tərtib edən: Ə.Mirəhmədov). (1978). Bakı: Maarif,–200 səh.
11. Həbibbəyli İ. Ortaq başlanğıcdan ölkə ədəbiyyatına və dünya miqyasına doğru dövrləşmə konsepsiyası və inkişaf mərhələləri. “525-ci qəzet”, 2 dekabr 2017, səh. 8
12. Həbibbəyli İ., İbrahimov S. (2018). Orta əsrlər vahid Şərq ədəbi prosesi. I cild (Elmi redaktor. məsləhətçi akad.T.Kərimli). Bakı: Ləman Nəşriyyat Poliqrafiya MMC,– 474 s.
13. Hüseynov R. Bu misraların yaşı 1000 ilə yaxındır. <http://etikxeber.az/bu-misralarin-yasi-1000-il%C9%99-yaxindir-rafael-huseynov-yazir/>
14. Qarayev Y. (1980) Realizm: sənət və həqiqət. Bakı: Elm,– 256 s.
15. Levend S.A. (1959) Arap, fars və türk edebiyatlarında Leyla ve Mecnun hikayesi. Ankara: Türk tarix kurumu basım evi, Türkiyə iş bankası yayınları, 405 s.
16. Mustafayeva N. (2017). XVIII-XIX əsrlər Azərbaycan ədəbiyyatında müxəmməs janrı. Bakı: Elm və təhsil, – 352 s.
17. Mümtaz S. (2006). Azərbaycan ədəbiyyatının qaynaqları. Bakı: Avrasiya Press,– 440 s.
18. Namazov Q. Min yaşlı Qətran Təbrizi. // “Ədəbiyyat qəzeti”, 28 dekabr, 2012, s. 4
19. Rüstəmov A. (2014). Seçilmiş əsərləri (iki cildə). Birinci cild (tərtib edən: F.Əzizova). Azərbaycan epik şeirinin inkişaf yolları (XII-XVII əsrlər). Bakı: Elm,– 716 səh.
20. Səfərli Ə. (1982). XVII-XVIII əsrlər Azərbaycan epik şeiri. Bakı: Yazıçı,– 206 s.
21. Səfərli Ə., Yusifli X. (2008). Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi. Bakı: Ozan,– 696 s.
22. Şener D. (2007). Mevlananın Mesnevisi və şərhleri. Türkiyə araşdırmaları Literatür Dergisi, Cilt 5, Sayı 10, 469-504
23. Tərbiyət M. (1987). Dənışməndani-Azərbaycan (Azərbaycanın görkəmli elm, sənət adamları). Bakı: Azər nəşr,– 460 s.